

Aristoteles, emoties en psychopathologie

door G. Glas

Samenvatting

Het ontbreekt de psychiatrie aan een emotieconcept, vanwaaruit affectieve verschijnselen beschreven en geordend kunnen worden. In de psychologie en filosofie bestaat momenteel een levendige theoretische belangstelling voor emoties. Verwacht mag worden dat de bevindingen van empirisch onderzoek spoedig zullen doordringen tot de psychiatrie.

In dit artikel worden aan de hand van de Griekse filosoof Aristoteles drie thema's belicht, die bij de conceptualisering van affectieve verschijnselen een belangrijke rol spelen. Het betreft de relatie tussen lichamelijke en psychische aspecten, de mogelijk 'causale' rol van cognities bij de totstandkoming van emoties en de verhouding tussen emotionele uitingen en disposities. Het laatste punt wordt ten slotte in verband gebracht met vragen rond de classificatie van affectieve stoornissen.

Inleiding

Hoewel psychiaters dagelijks met emoties te maken hebben, lijkt het of de theorie van de emoties zich nauwelijks in belangstelling van psychiatrische zijde mag verheugen. Dat is opmerkelijk. Want zowel op het terrein van de psychopathologie als op dat van de psychotherapie ontbreekt in feite een eenduidig emotieconcept.

In de psychopathologie begint dat gebrek aan eenduidigheid al op semantisch niveau. Over de vraag wat precies onder de termen emotie, affect, gevoel en stemming verstaan dient te worden, bestaat allerm minst consensus (Ketai 1975, Owens en Maxmen 1979). Daarnaast berust ook de classificatie van affectieve stoornissen op heterogene uitgangspunten (Berrios 1985). Deels zijn deze uitgangspunten van praktisch-klinische aard, deels worden zij bepaald door bevindingen van recent, met name neurobiologisch onderzoek, deels zijn zij restant van de oudere descriptief-fenomenologische traditie. Eigenlijk ligt het voor de hand deze verschillende invalshoeken met elkaar in verband te brengen aan de hand van een bepaald emotieconcept. Onder emotieconcept wordt in dit verband verstaan een omschrijving van de typen

van verschijnselen welke men tot de emoties rekent, alsmede het ordenend gezichtspunt vanwaaruit deze verschijnselen beschreven en gekwalificeerd worden.

De relatieve verwaarlozing van theoretische vragen met betrekking tot de aard en de ordening van de affectieve verschijnselen staat in contrast met ontwikkelingen buiten de psychiatrie. Sedert twee decennia bestaat er in de psychologie en in mindere mate ook in de filosofie een levendige belangstelling niet alleen voor de empirische, maar ook voor de theoretische aspecten van menselijke emoties (voor een overzicht vgl Buck 1984, Frijda 1986, Kenny 1963, Lyons 1980, Plutchik 1980, Solomon 1978, Strongman 1978). Hoewel op beide vakgebieden de cognitieve opvatting momenteel populair is, kan toch niet gesproken worden van een zodanige convergentie van visies dat daaruit duidelijke conclusies met betrekking tot de psychiatrie te trekken zouden zijn. Ook de empirische bevindingen, zoals die van de cognitieve psychologie, de psychofysiologie en de studie van de gelaatsexpressie, zijn nog slechts selectief en zonder innerlijke samenhang toegepast op psychopathologische fenomenen.

Naar aanleiding van het bovenstaande kan worden gesteld dat er gezien de inmiddels overstelpende hoeveelheid empirisch materiaal mogelijkheden zijn tot een verdieping van inzicht in de affectieve psychopathologie; maar dat dit inzicht gevaar loopt even versplinterd te blijven als het nu reeds is. De verfijning van methoden c.q. instrumenten voor empirisch onderzoek werkt, wellicht onbedoeld, een dergelijke versplintering in de hand.

Dit laatste kan toegelicht worden door te letten op het onderscheid tussen een drietal aspecten van emoties:

- a) een vegetatief-fysiologisch aspect, dat de autonome reacties, de spiertonus, en het arousalniveau omvat;
- b) een motorisch-expressief aspect, te weten houding, gelaatsexpressie, actie-tendens;
- c) een subjectief of gewaarwordingsaspect waartoe 'cognities' innerlijke beleving, voorstelling en fantasie worden gerekend.

Angst kan volgens deze onderscheiding worden beschreven als een toestand gekenmerkt door een zekere mate van autonome activiteit, een bepaalde gelaatsexpressie en een bijpassende gewaarwording of subjectieve beleving, bij voorbeeld die van onbestemd gevaar. De onderscheiding laat evenwel de relatie tussen deze drie aspecten in het midden. In feite ontbreekt de taal om dergelijke relaties op genuanceerde wijze onder woorden te brengen. Tegelijk lijkt het bijna onvermijdelijk dat in het wetenschappelijk taalgebruik de aspecten allengs een verzelfstandiging ondergaan. 'Cognitie' wordt dan een zelfstandige grootheid, 'arousal' een min of meer losse component van emoties, de gelaatsuitdrukking een kaart uit het register van affectieve mogelijkheden. De juist genoemde versplintering bestaat met andere woorden in de tendens tot reïficatie (verzelfstandiging) van steeds gedetail-

leerder observaties en steeds specifiekere termen. Wat vervolgens nogal eens gebeurt is dat de relatie tussen de drie genoemde aspecten als een temporele en/of causale wordt opgevat: angst is de fysiologische reactie volgend op of veroorzaakt door een bepaalde 'cognitie' (cognitieve opvatting); of angst is de gewaarwording volgend op bepaalde lichamelijke veranderingen (James 1884).

Het is op dit punt dat empirisch onderzoek en filosofie elkaar op interessante wijze raken. Want het lijkt tot de mogelijkheden van empirisch onderzoek te behoren om eventuele temporele verhoudingen, bij voorbeeld die tussen somatische sensaties en paniekaanvallen, te analyseren (Rachman 1987). Anderzijds blijft een filosofische doorlichting van het gebruikte begrippenapparaat geboden vanwege genoemde reïfificaties en de vooronderstellingen welke daaraan ten grondslag liggen. Deze vooronderstellingen kunnen de uitkomsten van empirisch onderzoek bepalen, bij voorbeeld wanneer in een biologisch-psychiatrisch kader te gemakkelijk wordt uitgegaan van de spontaniteit van paniekaanvallen (Aronson 1987).

In dit artikel worden aan de hand van het denken van de Griekse filosoof Aristoteles een drietal punten aangesneden, die in verband met het bovenstaande, de conceptualisering van emotionele verschijnselen, van belang zijn:

1. De verhouding tussen de psychische en lichamelijke aspecten van emoties. Ondanks een nu in de mode zijnd verzet tegen het cartesianisme wordt de relatie tussen het belevingsaspect (zie boven aspect 'c') en de overige aspecten ('a' en 'b') veelal opgevat als die tussen twee min of meer los van elkaar staande grootheden. Het is de vraag of een dergelijk dualisme recht doet aan emoties.

2. Gewaarwordingen c.q. cognities als redenen voor het ontstaan van emoties. Hoewel nogal eens gesproken wordt van de 'oorzakelijke' betekenis van cognities, blijft een preciezere aanduiding gewenst met betrekking tot de vraag waarin de redegevende c.q. oorzakelijke betekenis van cognities bestaat.

3. De relaties tussen karakter, emotie en emotionele uiting. Aan het ontstaan van emoties liggen veelal bepaalde karaktereigenschappen ten grondslag. Hoe is de verhouding tussen het niveau van de verschijnselen (vgl. de aspecten 'a' t/m 'c') en dat van de disposities of karaktereigenschappen?

De opzet van dit artikel is om Aristoteles' opmerkingen inzake emoties te laten fungeren als evenzovele gezichtspunten vanwaaruit emoties óók gezien kunnen worden. Een dergelijke verbreding van perspectief kan de plaats en de aard van hedendaagse discussies – bij voorbeeld over de classificatie van affectieve stoornissen – verhelderen. In de volgende paragrafen worden achtereenvolgens de juist genoemde punten 1 t/m 3 vanuit Aristoteles belicht. In dit artikel zal niet worden ingegaan op de semantiek van de termen emotie, affect, gevoel, passie en stemming. Het hele terrein van de affectiviteit wordt

in principe bestreken. Semantische vragen kunnen buiten beschouwing blijven, omdat het ons hier vooral gaat om begripsmatige onderscheidingen, die zo fundamenteel zijn dat zij gelden voor alle affectieve uitingen. Dat de termen emotie, affect, gevoel en andere wellicht elk voor zich een bepaald aspect van de affectiviteit accentueren, is iets dat pas na de conceptuele inventarisatie, waar in dit artikel een aanzet toe wordt gegeven, aan de orde komt.

Aristoteles: substantiële eenheid van lichaam en ziel

Het psychologie van Aristoteles (384-322 v. Chr.) de 40 jaar jongere leerling van Plato, stelt de hedendaagse lezer voor een moeilijkheid. Deze moeilijkheid spruit voort uit het nagenoeg ontbreken van de idee van 'bewustzijn' (Kahn 1979). De aristotelische ziel heeft niets van doen met bewustzijn. De ziel is voor Aristoteles een vermogen, een vormprincipe, samenvallend met leven in de breedste zin van het woord. Niet alleen dieren hebben volgens hem een ziel, maar ook planten, zij het dat de zielsvermogens van planten, dieren en mensen verschillen. Tussen deze verschillende vermogens bestaat een hiërarchische orde, waarbij hogere zielsvermogens de lagere bepalen. Het voor planten kenmerkende zielsvermogen, dat van voeding en groei, bezit de mens ook, maar bij de mens wordt dit bepaald door hogere vermogens als het streefvermogen en het intellect (vgl. Glas 1988; Le-fèvre 1972).

Naast de verschillende zielsvermogens is er de materie, waaruit plant, dier en mens zijn opgebouwd. De materie wordt geactualiseerd door de 'vorm'. Vorm en materie, ziel en lichaam, doordringen elkaar, waarbij de materie zich ontwikkelt tot haar bestemming, overeenkomstig een voor haar geldend vormprincipe.

Het is interessant dat Aristoteles deze doordringing verduidelijkt met het voorbeeld van een emotie, namelijk woede (De Anima 403a 25-b 17). Hij veronderstelt dat woede althans vanuit het standpunt van de natuurvorser opgevat kan worden als het koken van bloed, of van een andere warme substantie, rond het hart. Toch is woede niet identiek met dit materiële proces. Want woede gaat gepaard met het verlangen de ander met gelijke munt terug te betalen. Dit laatste is het wezen of het formele element van woede.

Met betrekking tot ons eerste discussiepunt, de verhouding tussen lichamelijke en psychische aspecten van emoties, is hiermee iets belangrijks beweerd. Het is vanuit aristotelisch perspectief niet zinvol emoties te begrijpen door deze op te delen in losse, hetzij psychische, hetzij fysische componenten. Als al van componenten mag worden gesproken, dan ligt aan de samenstelling daarvan volgens Aristoteles een bepaald idee ten grondslag, een vormprincipe, dat de functie of bedoeling van een emotie uitdrukt. Aristoteles vergelijkt dit in dezelfde passage met het materiaal, waaruit een huis is opgebouwd. Zonder een ont-

werp is er slechts materiaal, de stenen. Door het ontwerp wordt het materiaal een huis. Op overeenkomstige wijze verschillen hartkloppingen, die niet gepaard gaan met een emotie, van hartkloppingen, die wel gepaard gaan met een emotie (woede, angst), vanwege het bepaald zijn van de laatste door een formatief principe. Fysiologische analyses van emoties hebben vanuit aristotelisch perspectief slechts betekenis als zij worden geplaatst tegen de achtergrond van het plan dat aan iedere emotie ten grondslag ligt.

Emotie: rationeel of irrationeel?

Het tweede discussiepunt betreft de rol van cognities bij het ontstaan van emoties. Hierover maakt Aristoteles in het tweede deel van de *Rhetorica* enkele opmerkingen. Uit die opmerkingen blijkt dat de traditionele opvatting dat de Griekse filosofie emoties zou hebben opgevat als irrationele en voornamelijk fysiek bepaalde erupties, niet juist is. Aristoteles stelt met zoveel woorden dat er een redegevend verband bestaat tussen de mentale voorstelling waarmee een emotie gepaard gaat en de andere aspecten van de betreffende emotie. Dat we in het geval van woede rood worden, de vuisten ballen etc., heeft als reden dat we ons van iets bewust worden, bij voorbeeld dat iemand ons onterecht heeft beledigd (*Rhetorica* 1378 a 30-32). Mentale voorstellingen vormen niet slechts een onderdeel van een emotie, maar kunnen in een bepaald opzicht zelfs de verklaring zijn voor het optreden van een emotie. Zij fungeren dan als werkende oorzaak (*causa efficiens*). Aristoteles onderscheidt nu drieërlei oorzaak met betrekking tot emoties, een materiële, een werkende en een finale oorzaak. De materiële oorzaak heeft betrekking op de bijdrage van de fysieke gesteldheid in het ontstaan van emoties; de werkende oorzaak doelt op mentale voorstellingen als aanleiding tot het optreden van emoties; de finale oorzaak beschrijft het doel of de handelingsintentie welke verbonden is met de betreffende emotie. Lafheid kan te maken hebben met hoge ouderdom (materiële oorzaak), de angst van de lafaard ontstaat als gevolg van voorstellingen verband houdend met een bedreigende situatie (werkende oorzaak), terwijl deze angst wordt bepaald door het streven naar redding middels ontsnapping of verweer (finale oorzaak).

Het onderscheid tussen de laatste twee, werkende en finale oorzaak (aanleiding resp. doel), is van belang (Kenny 1963). Ook van de met een emotie verbonden handelingsintentie zijn mensen zich namelijk vaak bewust. De term cognitie laat het onderscheid tussen beide in het midden. Aristoteles poneert dat er verschil is tussen het besef beledigd te zijn als aanleiding voor woede en het verlangen om de beledigende persoon met gelijke munt terug te betalen als doel van woede. Het onderscheid verduidelijkt dat niet iedere subjectieve gewaarwording optredend bij emotie een redegevende functie heeft in het ontstaan van emoties. Wraakfantasieën hoeven woede niet te versterken – tenzij ze

ook iets van de aanleiding uitdrukken – vaak zijn ze de expressie van een bepaalde neiging of intentie. Negatieve gedachten over de toekomst, de wereld en jezelf kunnen de aanleiding zijn voor een depressie, in andere gevallen zijn deze gedachten uitdrukking van een ernstig gebrek aan vitaliteit, met andere woorden een stoonnis in de sfeer van de finale oorzaken, aldus zou men vanuit Aristoteles kunnen redeneren. Het onderscheid tussen werkende en finale oorzaak is ook van belang, omdat beide tot elkaar in een bepaalde verhouding staan. De aanleiding dient in verhouding te staan tot de intensiteit van het gevoel en de daarmee verbonden handelingsimpulsen. In het geval van een fobie is er bij voorbeeld sprake van een wanverhouding. Deze opmerking dient als opstapje naar ons derde discussiepunt, de verhouding tussen disposities en emotionele uitingen. Want het behoeft weinig betoog dat de finale oorzaak, ofte wel de actie-tendens, die verbonden is met emoties, niet los gezien kan worden van dieper gewortelde disposities (karaktereigenschappen).

Emotie op de grens tussen dispositie en waarneembare uiting

We beginnen ons derde discussiepunt via een omweg. Een fundamentele vraag met betrekking tot emoties luidt: hoe komt het dat mensen emoties meestal als min of meer ego-syntoon beleven? De taal leert dat men emoties ondergaat. Emoties kunnen ons uit ons evenwicht brengen. Ze kunnen ons zelfs overspoelen. Dat duidt op passiviteit. Sedert Aristoteles doelt de term passiviteit op veranderingen die door factoren van buitenaf tot stand komen. Het tegenovergestelde geldt voor activiteit. We beleven iets als van onszelf als het door ons eigen toedoen tot stand is gekomen. Emoties evenwel, hoewel we ze veelal als ego-syntoon beleven, komen niet door ons toedoen, door eigen activiteit tot stand. Emoties zijn geen handelingen. Dit roept de vraag op hoe emoties zich verhouden tot de polariteit van activiteit en passiviteit. Een vraag die hiermee direct verbonden is, luidt: hoe komt het dat emoties iets zeggen over wie wij zijn? Immers, als emoties worden opgevat als uitdrukking van passiviteit en als passiviteit verbonden is met verandering onder invloed van factoren van buiten, dan wordt het onduidelijk hoe emoties nog iets over ons zelf tot uitdrukking zouden kunnen brengen (Peters 1962, Thalberg 1978).

Het is op de juist genoemde vragen dat de aristotelische ethiek een subtiel antwoord geeft. De essentie van dit antwoord is dat emoties iets over ons zeggen doordat zij een indruk geven van de aard van de relatie tussen onszelf, met name onze disposities, en de situatie waarin we ons bevinden. Emoties zijn wel veranderingen die ons overkomen, maar tegelijk worden we in onze emotionele uitingen bepaald door onze disposities (houdingen, gewoonten, karaktereigenschappen). Of iemand boos wordt, hangt er onder andere vanaf of hij driftig van aard is. Boosheid na een zeer geringe tegenslag, kan duiden op een driftig tem-

perament. Zagen we in de vorige paragraaf dat de aanleiding (werkende oorzaak) zich op een voor elke emotie typerende wijze verhoudt tot de handelingstendens (finale oorzaak), hier wordt deze lijn doorgetrokken. De aanleiding verhoudt zich ook op typerende wijze tot wat aan de handelingstendens ten grondslag ligt, namelijk de dispositie. Immers het is juist de combinatie van een gering incident (aanleiding) en iemands neiging tot drift (dispositie), die boosheid zoveel doet zeggen over die persoon. Ik werk dit nog iets nader uit.

Disposities worden in de *Ethica Nicomachea* morele deugden genoemd. Aristoteles doelt daarbij op eigenschappen zoals moed, gastvrijheid e.d. In tegenstelling tot de zogenaamde intellectuele deugden worden de morele deugden niet gevormd door intellectuele inspanning, maar door training en habituatie. Morele deugden kunnen onderworpen worden aan rationele toetsing. Een soldaat kan bij voorbeeld aangesproken worden op een gebrek aan moed. Aristoteles is van mening dat mensen verantwoordelijk zijn voor dergelijke karaktereigenschappen. Emoties daarentegen staan niet onder rechtstreekse controle van de wil. Zij worden in eerste instantie bepaald door disposities. Disposities op hun beurt kunnen worden opgevat als de neerslag van vroegkinderlijke emotionele ervaringen. Deze ervaringen doet het kind op onder leiding van de opvoeders. De 'passieve' eigenschappen van emoties worden dus in de loop van het leven geleidelijk overmeesterd.

Er is een opmerkelijke overeenkomst tussen deze opvatting en die van de objectrelatietheorie (Kernberg 1982). De aristotelische visie suggereert dat emoties in de loop van de ontwikkeling van het kind geleidelijk een minder overspoelend karakter krijgen als gevolg van de groei van een min of meer stabiele innerlijke structuur (de disposities). Deze structuur gaat op zijn beurt de interacties tussen het kind en de buitenwereld reguleren. Aanvankelijk is het kind aangewezen op de rationele controle van anderen, naderhand heeft deze uitwendige structurering zich geïnternaliseerd. Emoties gaan dan als een indicator fungeren voor de toestand van het innerlijk. Of nog iets preciezer: emoties geven, zowel in intensiteit als in kwaliteit, een indicatie van de verhouding tussen aangeleerde disposities en het beroep dat de buitenwereld daarop doet.

Interessant is dat Aristoteles het hierbij niet laat, maar aan emotionele reacties ook een signalerende functie toeschrijft. Vaak weten mensen niet welke houding zij in allerlei praktische situaties moeten innemen. Van nature zijn zij, ondanks de morele deugden, geneigd tot allerlei extremen. Vaak worden zij zich evenwel van die neiging tot het extreme bewust door hun emotionele reacties, aldus Aristoteles. Emoties kunnen dienen als een indicatie van het deugdzame 'midden' (meson). Emoties kunnen vergeleken worden met de spanning in een stok welke krom wordt gebogen. De (te hoge) spanning verraadt de afwijking ten opzichte van het midden. De bij buiging van de stok toene-

mende tegenkracht is te vergelijken met de handelingstendens. De signaalfunctie van emoties lijkt Aristoteles op te vatten als een soort prereflexieve gewaarwording (*Ethica Nicomachca* 1109 a 16 - b 26). Deze signaalfunctie overstijgt echter het niveau van het instinct, daar zij de neerslag is van vele, rationeel doorleefde, ervaringen.

Kortom, hoewel een passief element niet ontbreekt, zijn emoties veelal opgenomen in een handelingscontext. Emoties hebben noch het karakter van een lichamelijke toestand, noch het karakter van een handeling. Primair representeren zij de geneigdheid tot een bepaalde daad. Deze geneigdheid is dan weer niet zozeer een bewust gewilde neiging, als wel het resultaat van de spanningsverhouding tussen aangeleerde gewoonten en het appèl dat van de situatie uitgaat. Het menselijke gevoelsleven wordt aldus geplaatst tussen aangeleerd gedrag, waarin mens en dier niet verschillen, en het redelijke willen. Dat deze visie bepaald niet achterhaald is, moge bij voorbeeld blijken uit het feit dat ook in het hedendaagse emotieonderzoek actietendens en appèl nog steeds centraal staan (vgl. Frijda 1982, 1985, 1986, 1987).

Conclusie

In het voorafgaande is aan de hand van een drietal in de Inleiding genoemde discussiepunten ingegaan op de aristotelische emotietheorie. Ik keer nu terug naar mijn opmerking aan het begin van dit artikel, waar onder andere gesignaleerd werd dat nog betrekkelijk weinig pogingen zijn ondernomen om classificatorische vragen ten aanzien van de affectieve stoornissen te doordenken aan de hand van een bepaald emotieconcept. Over dit punt wil ik tot slot nog een opmerking maken.

Die opmerking sluit aan bij het thema van de laatste paragraaf. Dat het lastig is om emoties conceptueel in de greep te krijgen houdt onder andere verband met het feit dat bij emoties processen op meerdere organisatieniveaus betrokken zijn. In de voorgaande paragraaf werden twee niveaus met elkaar vergeleken, dat van de emotionele uiting(svorm) en dat van de disposities. Deze twee niveaus corresponderen in de psychopathologie met het niveau van de symptomatologie en dat van de persoonlijkheidsstructuur. In een classificatiesysteem als de DSM-III-R corresponderen ze met as I respectievelijk as II. De vraag die zich nu aan de hand van Aristoteles laat stellen luidt: zou het kunnen zijn dat de classificatie van affectieve stoornissen zo moeilijk is, omdat deze stoornissen zich altijd op deze twee niveaus tegelijk voordoen, terwijl de classificatiemethode ertoe dwingt deze niveaus zo strikt mogelijk te scheiden? Zou het kunnen zijn dat de symptomatologie van affectieve stoornissen – juist vanwege de dispositionele bepaaldheid van affectieve uitingen – te weinig houvast verschaft voor classificatie en dat om tot een zinvolle indeling van affectieve stoornissen te komen, een beroep moet worden gedaan op het niveau van de

disposities? Indien dit zo zou zijn, dan zouden de moeilijkheden niet minder, maar wel duidelijker zijn geworden. Immers, juist disposities zijn én wetenschapstheoretisch én methodologisch lastig in de greep te krijgen (Van den Brink 1987, Van Heerden 1982).

Ontwikkelingen in de richting van een meer geïntegreerde benadering van problematiek op as I en as II zijn inmiddels al gaande. Zo wordt ervoor gepleit om een aantal affectieve syndromen en persoonlijkheidsstoornissen onder te brengen onder de paraplu van het begrip 'affective spectrum disorders' (Alarcon e.a. 1987). Het spectrumbegrip duidt dan op een reeks van elkaar overlappende klinische entiteiten, zoals depressie, dysforie en persoonlijkheidsstoornissen. Aan deze entiteiten ligt dan op enigerlei wijze een affectieve dysregulatie, met andere woorden een stoornis op dispositioneel niveau ten grondslag.

Voorbeelden van overlapping zijn er te over, ik volsta met de verwijzing naar de discussie over de afgrenzing van de unipolaire depressie van de borderline-persoonlijkheidsstoornis. Zo stelt McGlashan dat zowel bij de unipolaire depressie als bij de borderline-persoonlijkheidsstoornis een stoornis in de regulatie van affectieve processen centraal staat. Bij de unipolaire depressie zou deze stoornis zich uiten in het niveau en de intensiteit van de stemmingsstoornis. Bij de borderline-persoonlijkheidsstoornis zou deze stoornis vooral tot uitdrukking komen in de affectkwaliteit en stabiliteit. Follow-up van (gemiddeld) vijftien jaar toont dat psychopathologische distincties tussen groepen borderline- en depressieve patiënten met het verloop van de tijd nagenoeg wegvallen. Er resteren dan slechts marginaal significante verschillen op een drietal items, namelijk suïcidaliteit, alcoholabusus en duur van psychiatrische behandeling (McGlashan 1987).

Ook andere wegen kunnen ingeslagen worden. Eén daarvan is die waarbij aan de hand van nauwkeurige kwalitatieve onderscheidingen ten aanzien van de subjectieve beleving van emoties verbanden worden gelegd met stoornissen in bepaalde stadia van de emotionele ontwikkeling. In dit geval worden dus vanuit specifieke kwaliteiten op symptoomniveau relaties gelegd met factoren op dispositioneel niveau. Lane en Schwartz onderscheiden zo vijf niveaus van emotionele gewaarwording, variërend van diffuus-somatisch tot cognitief-gedifferentieerd (Lane en Schwartz 1987). Zij brengen met behulp van de ontwikkelingspsychologie van Piaget deze vijf verschillende niveaus in verband met de vroege emotionele ontwikkeling en vandaaruit met stadia in de motorische, de intellectuele en de taalontwikkeling. Het voorbeeld illustreert dat vooruitgang in de kennis van affectieve stoornissen juist ook gezocht moet worden in een nauwgezette omschrijving van de emotionele kwaliteit van affectieve symptomen. Fijnmaziger distincties op symptoomniveau zijn evenzeer gewenst als een nadere afbakening van het repertoire van dispositionele mogelijkheden.

Het is niet voor het eerst dat dit wordt gezegd (o.a. Slooff 1988). Het feit dat deze conclusie zich ook aandient wanneer de huidige discussie

door een Aristotelische bril bekeken wordt, duidt erop dat de termen en categorieën in die discussie historisch diep geworteld zijn, – daarom onontwikkbaar zijn en telkens heroverweging verdienen.

Literatuur

- Alarcon, R.D., e.a. (1987), Affective spectrum disorders. *Comprehensive Psychiatry*, 28, 292-308.
- Aristoteles, *De Anima*. In: W.D. Ross (red.) (1952-1963), *The Works of Aristotle*, deel III. Clarendon Press, Oxford.
- Aristoteles, *Ethica Nicomachea*. Vertaling W.D. Ross, herzien door J.L. Ackrill en J.O. Urmson (1980), Oxford University Press, Oxford.
- Aristoteles, *Rhetorica*. In: W.D. Ross (red.) (1952-1963), *The Works of Aristotle*, deel XI. Clarendon Press, Oxford.
- Aronson, T.A. (1987), Is panic disorder a diagnostic entity? A critical review of the borders of a syndrome. *Journal of Nervous and Mental Disease*, 175, 584-594.
- Berrios, G.E. (1985), The psychopathology of affectivity: conceptual and historical aspects. *Psychological Medicine*, 15, 745-758.
- Brink, W. van den (1987), Persoonlijkheid; karakter of rolgedrag. Validiteitsaspecten van de DSM-III-classificatie van persoonlijkheidsstoornissen. *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 29, 296-312.
- Buck, R. (1984), *The communication of emotion*. The Guilford Press, New York.
- Frijda, N.H. (1982), Over angst en depressie. *Tijdschrift voor Psychotherapie*, 8, 245-256.
- Frijda, N.H. (1985), Psychologische theorie van de emotie. In: M. van Nierop (red.), *Gevoel en emotie*. Eburon, Delft, p. 73-93.
- Frijda, N.H. (1986), *The emotions*. Cambridge University Press, New York.
- Frijda, N.H. (1987), *De wetten van het gevoel*. Van Loghum Slaterus, Deventer.
- Glas, G. (1988), The philosophical presuppositions of emotion theory. Hierarchy and dualism in Aristotelian psychology. In: G. Groenewoud en P. Blokhuys (red.), *On being human*. VU-Uitgeverij, Amsterdam (ter perse).
- Heerden, I. van (1982), *De zorgelijke staat van het onbewuste*. Boom, Meppel/Amsterdam.
- James, W. (1884), What is an emotion. *Mind*, 9, 188-205.
- Kahn, C.H. (1979), Sensation and consciousness in Aristotle's psychology. In: J. Barnes, M. Schofield, R. Sorabji (red.), *Articles on Aristotle 4. Psychology and Aesthetics*. Duckworth, Londen, p. 1-31.
- Kenny, A. (1963), *Action, emotion and will*. Routledge and Kegan Paul, Londen.
- Kernberg, O.F. (1982), Self, ego, affects and drives. *Journal of the American psychoanalytical Association*, 30, 893-917.
- Ketai, R. (1975), Affect, mood, emotion, and feeling. *American Journal of Psychiatry*, 132, 1215-1217.
- Lane, R.D., en G.E. Schwartz (1987), Levels of emotional awareness: a cognitive-developmental theory and its application to psychopathology. *American Journal of Psychiatry*, 144, 133-143.
- Lefèvre, Ch. (1972), *Sur l'évolution d'Aristote en psychologie*. Centre De Wulf-Mansion, Louvain.

- Lyons, W. (1980), *Emotion*. Cambridge University Press, Cambridge.
- McGlashan, Th.H. (1987), Borderline personality disorder and unipolar affective disorder. Long-term effects of comorbidity. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 175, 467-473.
- Owens, H., en J.S. Maxmen (1979), Mood and affect: a semantic confusion. *American Journal of Psychiatry*, 136, 97-99.
- Peters, R.S. (1962), Emotions and the category of passivity. *Proceedings of the Aristotelian Society*, Vol. 62, 117-134.
- Plutchik, R. (1980), *Emotion: A psychoevolutionary synthesis*. Harper & Row, New York.
- Rachman, S., e.a. (1987), Panic: the links between cognitions and bodily symptoms - I. *Behavior Research and Therapy*, 25, 411-423.
- Slooff, C.J. (1988), Over keuzecriteria voor classificatie-, selectiesystemen en beoordelingsinstrumenten van psychiatrische stoornissen. *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 30, 178-196.
- Solomon, R. C. (1976), *The passions*. Anchor Press/Doubleday, New York.
- Strongman, K.T. (1978), *The psychology of emotion*. John Wiley & Sons, Chichester.
- Thalberg, I. (1978), Mental activity and passivity. *Mind*, 87, 376-395.

Schrijver is als psychiater werkzaam in de Kliniek voor Psychiatrie (afdeling Volwassenen Psychiatrie) van het Academisch Ziekenhuis te Utrecht, Hoofd-dijk 23, 3584 CW Utrecht. Hij studeerde tevens filosofie. Hij dankt prof. dr. M. Kuilman en drs. J.A. den Boer voor hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

Het artikel is voor publikatie geaccepteerd op 19-7-'88.